

SURXON VOHASI AHOLISINING TABIAT BILAN BOG‘LIQ ARXAIK E‘TIQODLARI

Ergashov Isroil Abdumalik o‘g‘li,
Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti o‘qituvchisi
isroilergashov94@gmail.com
+99891-518-33-94

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasi aholisining tabiat kultlari bilan bog‘liq e‘tiqodiy qarashlari, uning arxaik xususiyatlari jumladan, daraxtlarni tabiat kuchlarini turli xil giyohlarni ilohiylashtirish bilan bog‘liq jihatlar va u bilan bog‘liq marosimlar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: tabiat, kult, urf-odat, sehrgarlik, shomanizm, fetishizm, totemizm, daraxt, qadamjo, aziz joy, marosim, tumor.

Абстрактный: В данной статье анализируются верования жителей Сурханского оазиса, связанные с культами природы, их архаическими особенностями, в том числе аспектами, связанными с обожествлением деревьев, сил природы, различных трав и связанных с ними ритуалов.

Ключевые слова: природа, культ, традиция, магия, шаманизм, фетишизм, тотемизм, дерево, святилище, священное место, обряд, амулет.

Abstract: This article analyzes the beliefs of the inhabitants of the Surkhan oasis related to nature cults, its archaic features, including aspects related to the deification of trees, natural forces, various herbs, and related rituals.

Keywords: nature, cult, tradition, magic, shamanism, fetishism, totemism, tree, shrine, sacred place, ceremony, amulet.

Surxon vohasi aholisining tabiat unsurlariga nisbatan ehtiyotkorona munosabati va ularni e‘zozlash bilan bog‘liq qarashlar xalqimiz orasida “qadamjo”, “aziz joy”, “muqaddas qadamjo” kabi nomlar bilan ataladi.

Bunda odamlar asosan, shifo izlab, iltijo qilish bilan bir qatorda muqaddas ob‘yektdan davolovchi kuchni olish maqsadida ma‘lum harakatlar va marosimlar (buloq suvlaridan ichish, cho‘milish, toshni tavof qilish, atrofini

aylanib niyat qilish, tosh ustida yotish, daraxtlarni quchoqlash, mato bog‘lash, niyat qilish, suvga tanga tashlash) bajariladi.

Musulmon ulamolari tomonidan tabiat kulti bilan bog‘liq qarashlar shirk amal sifatida qaraladi. Ammo, shunday bo‘lsada, barcha tabiat kultlari, ya‘ni muqaddas tog‘, g‘or, daryo, daraxt va buloqlar poklik ramzi hisoblanib, niyat qilish amallari baribir uchrab turadi.

Surxon vohasi tabiati, iqlimi va joylashuv geografiasining qulayligi bois tabiat kulti bilan bog‘liq tabiat yodgorliklari, bahaybat va qadimiy daraxtlar, tosh hamda suv manbalari, bahaybat tog‘lar bag‘ridagi ulkan g‘orlar, chuchuk suv manbai bo‘lgan mo‘jizaviy buloqlar kabi g‘ayrioddiy tabiiy majmualardan iborat.

Ziyoratgohlarga xos yana bir narsa shundaki, uning hududida biror qadimiy daraxt yoki buloq mavjuddir. Masalan, Oltinsoy tumanidagi Xo‘jasoat qishlog‘i chekkasida joylashgan Qurbon Soat ziyoratgohida (XVII a.) qadimiy azim tut daraxti o‘sadi. Bu joy XVII asrning o‘rtalarida yashagan islom ilmining bilimdoni Qurbon o‘g‘li Soat dafn etilganligi sababli Qurbon Soat ostonasi deb atalgan[1].

Daraxtlar kultiga alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Xonjiza mahallasi yo‘lining chap tomonida, qishloqdan ancha uzoqda Mozori To‘q ziyoratgohi joylashgan bo‘lib, uning atrofida do‘lana daraxti bor. Xonjiza mahallasi Debodom qishlog‘ining tepasida Xo‘jai Murid ziyoratgohi, undan sal yuqoriroqda Darvozaho ziyoratgohi joylashgan bo‘lib, bu yerda tog‘ning uch joyidan suv chiqib turadi. Xonjiza jamoa xo‘jaligi Xo‘jai Asmin qishlog‘i tepasida Ko‘yi safet (Oq tog‘) etagida Qirq qiz (Chil duxtaron) ziyoratgohi joylashgan. Tog‘ oppoq ko‘ringani va tepasida doim qor bo‘lgani uchun shunday deb ataladi. Tog‘

orasida qirqta archa bor. Bu yerda Shakarsib (Shakar olma) bulog'i ham bor. Xo'jai Asmin nomli avliyo bilan bog'liq ziyoratgoh qishloq tepa qismidagi Ko'yi safet tog'i etagida joylashgan[2].

Shuningdek, Boysun tumanidagi Sayrob chinoriga nisbatan ham aholi orasida ehtiyotkorona munosabat va uni e'zozlash bilan bog'liq diniy-ekologik qarashlar shakllangan. Bu daraxt tabiat yodgorligi sifatida davlat qaramog'iga olingan. Chinorning yoshi 950 yilga yaqin. Balandligi – 26 m. Shox-shabballarning diametri – 21 m. Tanasining balandligi bo'yicha o'lchami — 9,7 m. Tanasining ildizi bo'yicha o'lchami - 16,5 m. Kavagining yer sathidan o'lchami — 3,5 m. Kavagining balandligi bo'yicha o'lchami – 7 m. Kavagining og'zi to'g'ri uch burchak shaklida[3]. Daraxtning kavagida oktyabr to'ntarilishiga qadar eski maktab joylashgan.

1920 yilda qishloq kengashi idorasi bo'lgan. 1932-1934-yillarda 1-otliq askarlar polkining lageri kutubxonasi joylashgan. 1936-yilda qishloq savdo do'koni bo'lgan. Sayrob chinori yonida muqaddas buloq va unda baliqlar bemalol suzib yuradi. Hech kim baliq ovlamaydi, aksincha, ziyoratga kelganlar baliqlarni oziqlantiradilar.

Umuman olganda, tabiat kultlari asosan, davolovchi funksiyani bajargan. Masalan, buloq suvlari tarkibidagi turli minerallar sababli ularning shifobaxsh xususiyatlari buloqlarga nisbatan “muqaddaslik” tushunchasini shakllantirgan.

Dunyo xalqlari o'rtasida ham daraxt kultiga sig'inish va uni muqaddaslashtirish bilan bog'liq bir qancha qarashlar hamda marosimlar mavjud. Bunday qarash va marosimlar zahirida olam hamda odamning yaratilishini daraxt timsoli bilan bog'lab, “Hayot daraxti” ni olamning asosi (o'zak, o'q, ustun) sifatida tasavvur etish yotadi. Shu sababli, turli ezgu niyat va tilaklarni amalga oshirish hamda kasalliklarga shifo izlash maqsadida daraxtlar bilan bog'liq marosimlar o'tkazilgan. Dunyoning turli xalqlarida “Hayot daraxti” ramzlari mavjud bo'lib, mazkur ramzlar kundalik turmushda keng foydalanilgan. Jumladan, sopol va chinni

buyumlar hamda me'moriy obidalaridagi naqshlarda “Hayot daraxti” ramzlarini ko'rish mumkin[4]. Umuman olganda, daraxt kulti bilan bog'liq qarashlarda hayotning boshlanish nuqtasi o'simliklar hisoblanadi. O'lim – hayot bilan aloqani qayta tiklashdir. Ya'ni, inson vafot etgach, ruh sifatida daraxtga aylanadi: jasad inson shaklini daraxt shamoyiliga o'zgartiradi. Ya'ni, o'lim shunchaki moddiylikning o'zgarishi va insonning boshqa darajaga o'tishini anglatadi. Bu hayot formulasi bo'lib, tabiat va inson o'rtasidagi uzviylik hamda bog'liqlikni anglatadi. Insonning daraxt va o'simlikka aylanishini ko'p hollarda inson qoni bevaqt to'kilgan joyda paydo bo'ladigan o'simliklar misolida ko'rish mumkin.

Surxondaryo viloyatining xushmanzara manzillaridan sanalgan Sherobod tumanidagi ko'hna, tabiat sir-asrorlariga boy, o'zining xushmanzara va shifobaxsh buloqlari bilan mashhur bo'lgan Zarabog' qishlog'i hududida taxminiy biologik yoshi qariyb 500-650-yillik bir tup “Chinor daraxti” bor. Ushbu chinor yonida uyi joylashgan 78 yoshli Jo'rayev Hosiyatjon boboning so'zlariga qaraganda chinor tabiiy yodgorlik sifatida muhofazaga olingan bo'lib, aylana diametri taxminan 16 metr, balandligi 50 metrcha bo'lgan ushbu chinor daraxti o'ng tomonida qurilgan ayvoncha hamda xalq tilida mashhur Jo'ra miyon nomi bilan ataladigan taxminan 15-20 kishi namoz o'qishi uchun mo'ljallangan kichik masjid joylashgan bo'lib rivoyatlarga qaraganda, O'tgan asr boshlarida ko'hna chinor daraxti atrofida Ramazon, Qurbon hayiti diniy marosimlari, Darveshona shukronalik ayyomlari, Navro'z bayramlarida aholi yig'ilib doshqozonlarda sumalaklar tayyorlashgan, hamda Darveshlar yig'ilganda muqim xalq tomonidan ayvonchada mehmonlar uchun ziyofatlar tashkil etilgan[5].

Bundan tashqari ruhiy kasalliklarga (jin chalgan) uchragan odamlarini chinor ichida bir kecha-bir kunduz davomida saqlanib sog'ayib ketishgani, farzand istab kelib daraxt shoxlarida latta-puttalar bog'lob ketishlari, chinor tagidagi tuproqdan har-xil teri tanosil kasalliklariga uchragan odamlar niyat qilib, surtib shifo topishgan, Hozirgi kunga qadar

ushbu Chinorni ziyorat va ixlos qilib keluvchi insonlar soni ko'pchilikni tashkil qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi[6].

Oltinsoy tumani Vaxshivor mahallasida joylashgan So'fi Olloyor eshon bobo ziyoratgohida bir tup yoshi kattaroq chinor darxti o'sadi. Aytishlariga qaraganda o'sha chinor daraxtini beli og'rig'an odam borib yetti marta aylanib o'tsa beli og'rig'idan forig' bo'lar ekan. U yerga juda ko'plab odamlar ziyoratga borishadi va chinorni yetti marta aylanib o'tib ziyorat qilishadi. Oltinsoy tumanida ko'plab tabiat kultlari mavjud. Shulardan yana biri Vaxshivor mahallasida joylashgan "Qo'tr buloq" nomi bilan mashhur bo'lgan muqaddas buloq hisoblanadi. Bu muqaddas "Qo'tr buloq" buloq mahalliy aholining aytishlariga qaraganda XIX asr oxirlaridan mavjud bo'lib, Vaxshivor tog'ining tagida joylashgan. Yilning may, iyun, iyul, avgust, sentabr oylarida suv chiqib turadi, boshqa oylari suvi qurib qoladi. O'ziga xos shifobaxsh xususiyatga ega. Odam tanasidagi turli xil yaralar va kasalliklarni davolaydi. Agar badanida biror yarasi bor odam borib o'sha buloq suviga cho'milsa, yoki kasalligi bor odam suvidan ichsa dardlaridan forig' bo'lar ekan. Ayniqsa yoz oylari buloq suviga cho'milishga yoki ichishga odamlar juda gavjumlashib ketadi. Navbat olish uchun hattoki ertalab tong sahardan kelishadi. Ba'zida suv olish uchun ertalab kelgan odamlarning navbati ochraddagilarning ko'pligidan tushdan keyin ham kelishi mumkin. Mahalliy aholi yoshi ulug'larining aytishlariga qaraganda XX asrning 60-70-yillarida mazkur buloqning suv sig'imi ko'proq bo'lgan kezlarida cho'ponlar qo'ylarini toqqa haydab chiqarishdan avval, qo'ylarning badanidagi har-xil yaralar va qo'trlaridan halos qilish maqsadida "Qo'tr buloq" suviga qo'ylarni yaxshilab cho'miltirishgan va keyin toqqa chiqib ketishgan. Kuz faslining oxirlarida tog'dan qo'ylarni qishloqdagi egalariga qaytarish oldidan ham xuddi shunday maqsadda qo'ylarni cho'miltirish marosimi o'tkazilgan.

Aziz joy hisoblangan Oltinsoy tumanidagi yana bir shifobaxsh xususiyatiga ega chashma bulog'i bor bo'lgan Xo'jaipok ota

ziyoratgohidir. Bu ziyoratgohda g'or tagidan chiqayotgan oltingurgut suvi juda foydali shifobaxsh hisoblanadi. Inson tanasining ko'plab a'zolariga foydali hisoblanadi. Mahalliy aholining aytishlariga qaraganda har qanday to'yib ovqatlangan kishi oltingurgut suvidan ichsa, yegan ovqatlari juda tez hazm bo'lib ketar ekan. Hozirgi kunda Oltinsoy tumanida zamonaviy qilib qurilgan Xo'jaipok sanatoriyasi mavjud. Sanatoriyaga O'zbekistonning turli joylaridan odamlar kelib oltingugurt suvlaridan istemol qiladi va cho'milib dam olishadi hamda davolanishadi.

Tabiatning yana bir aziz joylaridan biri Oltinsoy tumani to'xtamish mahallasi Suvlisoy qishlog'idagi "Do'g'dana bobo" ziyoratgohidir. Dala tadqiqoti davomida mahalliy aholining ma'lumotlariga ko'ra 1998-yili Vaxshivor tog'iga juda kuchli yomg'ir yog'ishi natijasida soy bo'ylab juda katta sel keladi. Bu sel ko'plab uylarga, ekin-teknlarga va aholi tomorqalariga ziyon yetkazadi. Lekin dara bo'yida joylashgan "Do'g'dana bobo" ga sel yaqinlashmaydi, undan 10 metrlar cha'masida uzoqroqdan o'tadi. Buning natijasida bu qadimiy muqaddas darxtning orqasida joylashgan mahalliy aholiga tegishli bo'lgan o'nlab bog'-u rog'larga ziyon yetkazilishidan saqlanib qolinadi. Bu muqaddas daraxt atrofidagi uylarning birida istiqomat qiluvchi Maxmaraimov Ergash boboning ma'lumotlariga qaraganda Do'g'danaboboning yoshi 200 yoshdan ortiqroq ekan. Odamlar bu daraxt shoxlaridan kesishib, maxsus ishlov berib tumor yasab o'zlari va chorva hayvonlarining bo'ynilariga taqib qo'yishadi. Yosh bolalarning qo'llariga taqiladigan ko'zmunchoqlari qatoriga qo'shib qo'yishadi. Bundan ko'zlangan maqsad har-xil ko'z, sux va balo-qazolardan asraydi deb hisoblashadi. Daraxt shoxlaridan tumor oluvchilar tog'ridan-to'g'ri shoxlarini kesisholmas ekan. Avval Do'g'danaboboning yoniga kelib duo o'qishadi, shundan keyingina shoxlaridan kesib olishadi. Bordiyu duo va oyatlar o'qilib shoxlaridan olinmasa og'zi qiyshayib qolishi, turli xil yara va toshmalar chiqib ziyon berishi mumkin ekan.

To'xtamish mahallasidagi yana bir suv

inshooti bilan bog'liq tabiat kulti bu "G'oyirbuloq bobo" dir. Bu joyning atrofi toshlar bilan devor qilib o'ralgan. O'ralgan joyda 4-5 ta qayrag'och daraxti bor. Shu darxtni tagidan obihayot suv chiqib butun Po'staktepa guzari aholisini va ekinlarini suv bilan ta'minlaydi. "G'oyirbuloq bobo" yonidan o'tgan-ketgan odamlar to'xtab duoyi-fotiha qilib o'tishadi. Yoshi ulug'alarning ma'lumotlariga qaraganda bu yerda shayit bor ekan. O'tganda duoyi fotiha qilib o'tishmasa shayit tutib olishi, natijada insonning tana a'zolaridan turli xil toshmalar chiqishi, oyoq-qo'llari og'rib qolishi mumkin ekan. Po'staktepa guzari aholisi "G'oyirbuloq bobo" ning suvlari ko'payishi uchun har yili bitta katta qora qo'shqor so'yib qon chiqarishadi va mahallaning katta mullalari chaqirilib qur'on tilovat qilinadi. Rivoyatlarga qaraganda bu buloqni dastlab So'fi Olloyor eshon bobo hazratlari XVII asrning oxirlarida Vaxshivorga tomon o'tib ketayotganlarida to'xtab dam olgan va hassalarini yerga qaratib uch marta uradi, natijada ushbu buloq yer tagidan otilib chiqqan ekan. O'shandan buyon bu chashma buloq To'xtamish mahallasi xalqini ichimlik suvi bilan, Po'staktepa guzarini esa ekinlarini sug'rish suvi bilan ta'minlab kelmoqda[7].

Kishilarni o'z o'tmishi bilan bog'lovchi rishta, insonning tabiat, hayvonot va o'simlik

olami haqidagi ilk qarashlari totemistik tasavvurlarni aks ettirgan. Totemlar bilan bog'liq ko'plab asotir va rivoyatlar to'qilgan. Totemizmnining asosi bo'lgan "totem" (Shimoliy Amerika hindularining "Ojibve" qabilasi lahjasidagi "ot-otem" so'zidan olingan – "uning urug'i") atamasini birinchi marta 1791-yilda Jon Long "insonning hayvon va o'simliklar bilan qon-qarindoshligi haqidagi ishonch" ni anglatuvchi so'z sifatida qo'llagan. Uning fikriga ko'ra, har bir qabila yoki urug' o'zlarini biror o'simlik yoki hayvon bilan atagan va ularga aloqador hisoblagan[8]. Bu aloqadorlik o'ziga xos qarindoshlik sifatida anglangan. Bunday hayvon, o'simlik yoki buyum muqaddaslashtirilib, unga sig'inilgan.

Fetishizm unsurlari hozirgi davrda ham turli xalqlar urf-odat va e'tiqodlari (haykal, surat, tumor, ko'zmunchoq va har xil ramzlar) da saqlanib qolgan. Shuningdek, muqaddas joylarga sig'inish, daraxtlarga latta bog'lash, is chiqarish, qabrlarni ilohiylashtirish, ularning mo'jizaviy kuchiga ishonish fetishizmning o'ziga xos ko'rinishidir.

Umuman olganda, tabiat kultlari asosan, davolovchi funksiyani bajargan. Masalan, buloq suvlari tarkibidagi turli minerallar sababli ularning shifobaxsh xususiyatlari buloqlarga nisbatan "muqaddaslik" tushunchasini shakllantirgan.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati:

1. Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 27.
2. Манба: tiu.uz Санобар Жўраева.
3. Дала ёзувлари. Бойсун тумани, Сайроб қишлоғи. 2022 йил.
4. Кароматов Ҳ. С. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Тошкент, 2008. – Б. 222.
5. Dala yozuvlari. Sherobod tumani, Zarabog' qishlog'i. 2023-yil.
6. Dala yozuvlari. Sherobod tumani, Zarabog' qishlog'i. 2023-yil.
7. Dala yozuvlari. Oltinsoy tumani, To'xtamish, Vaxshivor qishloqlari. 2023-yil.
8. Диншунослик асослари. (Масъул муҳаррир: И.Усмонов) – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмаси, 2013. – Б. 28.